

Є. І. ДАНИЛОВА

**Антропологічний матеріал
дитячих поховань
мустьєрської стоянки Заскельне VI**

У передгір'ї Криму поблизу скелі Ак-Кая* Кримською палеолітичною експедицією (кер. Ю. Г. Колосов) Інституту археології АН УРСР (розкопки 1972—1978 рр.) на мустьєрських стоянках знайдено кістки неандертальської людини. Найбільше кісткових решток виявлено в III культурному шарі Заскельне VI. Більшість із них до останнього часу не вивчена.

Мета даної роботи — провести узагальнююче морфологічне дослідження всіх кісткових знахідок з третього культурного шару мустьєрської стоянки Заскельне VI; виявити, по можливості, найголовніші антропологічні особливості нових неандертальських особин у плані їх порівняння з відповідними в літературі.

Багатошарова мустьєрська стоянка Заскельне VI — одна з палеолітичних стоянок передгір'я Криму, розташованих в каньйоноподібній балці Красній безпосередньо під двадцятиметровою стрімкою скелею, яка вінчає її правий схил¹. Ця стоянка являє собою древній зруйнований грот, карниз якого обвалився і перекрив культурні шари, що лежать глибше (починаючи з II)². Більшість мустьєрських шарів товщиною від 10 до 45 см насичена великою кількістю обробленого кременю, кістками і вугіллям.

Палеоантропологічні матеріали виявлено лише в III культурному шарі (1972, 1973, 1978 рр.). Разом з кістковими рештками знайдено велику кількість різних за формою (переважно з двосторонньою оббивкою) і функцією кремнієвих знарядь мустьєрського типу: вістря, скребла, ножі та ін. При цьому нерідко траплялися знаряддя, специфічні для даних стоянок, — двосторонні оброблені ножі з площиною для упору пальців руки³. Тут же в 1972 р. Ю. Г. Колосов виявив двосторонньо оброблений наконечник списа (на тій же глибині, що й уламок щелепи неандертальської дитини).

З фауністичних викопних матеріалів переважали кістки мамонта, диких коней, осла, сайги, рідше гігантського оленя.

Кісткові рештки викопної людини представлені переважно напівзруйнованими кістками та їх фрагментами (табл. 1), що залягали на глибині від 183 до 242 см і займали площу 1×0,5 м.

Досить цікавим є той факт, що кістки — стопи, кисті, деяких відділів хребта (розкопки 1973 р.) були розміщені у порядку, близькому до анатомічного. Проте більшість кісткових залишків розташовувалась без чіткого анатомічного плану, і навіть складалося враження, що в багатьох місцях були змішані кістки дітей різного віку.

У даній праці наводяться результати вікової діагностики і характеристика найважливіших антропологічних особливостей кожної з представлених у таблиці знахідок кісток неандертальських дітей.

У 1972 р. на глибині 183—189 см від умовного нуля і на 70 см від сучасної поверхні у південній частині розкопу III культурного шару приблизно в радіусі 40 см Ю. Г. Колосовим виявлено частину лівої половини нижньої щелепи (обламаной на рівні альвеоли першого малого корінного зуба) з висхідною гілкою без верхньої частини вічногого

* Ак-Кай татарською мовою Біла скеля.

Таблиця 1. Osteологічні знахідки неандертальських дітей з III культурного шару Заскельне VI (1972—1978 рр.)

Назва кісток (фрагментів)	Рік знаходження
Фрагмент нижньої щелепи і зуби	1972
Фрагменти проксимальних і середніх фаланг кисті	"
Фаланги правої кисті	1973
П'ясткові кістки правої кисті	"
Головчаста кістка (ядро окостеніння) та інші ядра окостеніння зап'ястя	"
Тіла поперекових хребців	"
Дуги хребців	"
4 нігтьові фаланги I пальців стоп	"
Кілька розрізаних фаланг	"
Дві плюсневі кістки	"
Сім (від 2-ої до 5-ої) плюсневих кісток	"
Перше ребро	"
Дванадцять ребро	"
Три фрагменти таза	"
Ключиця	"
Таранна кістка (пошкоджена) і ядра окостеніння передплесна	"
Ліва стегнева кістка (пошкоджена)	"
Фрагмент правої стегневої кістки	"
Права променева кістка	"
Фрагмент правої плечової кістки	1978
Два фрагменти лівої великогомілкової кістки	"
Фрагмент тіла нижньої щелепи і три зуби	"
„ „ хребця	"
„ „ променевої кістки	"

відростка і пошкодженням заднім краєм. Від її правої половини тіла збереглася лише базальна пластинка, а від симфізальної частини — невеликий фрагмент із слідами підборідної ості та ямок для кріплення двочеревних м'язів. У луночках фрагмента щелепи були три великих кутніх та решта зубів (рис. 1). Серед них два зуби (правий і лівий другий кутні) — молочні, а інші — постійні.

Після реставрування і повної реконструкції нижньої щелепи її вивчили в антропологічному плані В. П. Якимов і В. М. Харитонов (рис. 2) ⁴.

Рис. 1. Зуби нижньої щелепи неандертальського підлітка.

Рис. 2. Нижня щелепа (реконструкція) неандертальського підлітка.

Виходячи з ступеня прорізування і стертості жувальної поверхні коронок зубів, вік дитини, якій належала щелепа, було діагностовано 10—12 роками. Враховуючи деяку грацильність цієї щелепи порівняно з щелепою дитини 9—10 років з Тешик-Таш, автори дійшли висновку, що, очевидно, щелепа належала дівчинці.

За даними В. П. Якімова і В. М. Харитонова, ця щелепа мала такі неандертальські особливості: відсутність підборідного виступу при наявності вираженого сплюснення різцево-іклового відділу (характерно для всіх західноєвропейських неандертальців), можливо, були більші розміри вінцевого відростка і в зв'язку з цим глибша вирізка нижньої щелепи (характерно для західноєвропейських неандертальців на відміну від передньоазіатських, у яких вирізка менша і ширша); перехід верхнього краю вирізки нижньої щелепи не до бічної, як у сучасної людини, а до середньої частини суглобової кістки (як у дитини з Тешик-Таш); порівняно велика біконділярна ширина (109 мм) нижньої щелепи (у сучасної дитини цього ж віку — у середньому 98,6 мм), що також має місце у дитини з Тешик-Таш (122 мм) і спричиняється зовнішнім відхиленням суглобових відростків.

До цієї характеристики, на наш погляд, слід додати також деяке звуження альвеолярної дуги і слабкий розвиток підборідної ості (місце фіксації підборідно-під'язикового м'яза), що, як відомо, належить до примітивних ознак. Підборідний отвір у дитини із Заскельне VI був одиничним, що, звичайно, властиве і сучасній людині.

Особливості будови зубів (В. М. Харитонов, 1975 р.) наочно свідчать, що дитина, якій належала ця щелепа, відноситься до неандертальського типу, завдяки насамперед таким ознакам: наявність дистального гребеня тригоніда (особливо чітко виражений на M_2); таланид великих кутніх зубів не вужчий від тригоніда; є лише зачатковий набряк емалі на коронках I й II великих кутніх зубів; наявна передня ямка молярів, симетричне розміщення гіпоконуліда (характерно для крапінських палеоантропів); протоконід трохи більший від метаконіда, але не виступає; відносні медіадистальні розміри молярів представлені у вигляді $M_2 > M_1 > M_3$ (характерні для більшості неандертальців), відмінні від сучасної людини ($M_1 > M_2 > M_3$ ⁵); відсутність редукції числа бугорків на II і III молярах; відсутність зрощення коренів великих корінних зубів (характерно для палестинських неандертальців) і деякі інші ознаки. Разом з тим коронки ікол порівняно невеликі: MD=7,3 мм (справа) — 7,2 мм (зліва); VL=7,9 мм (справа) — 7,7 мм (зліва).

У тому ж році, на тій же глибині поблизу південної бровки розкопу III культурного шару виявлено кілька пошкоджених фаланг кисті, що належали людині з незакінченим окостенінням скелета. Серед них три середні і належали, очевидно III, IV і V пальцям, а дві — проксимальні — III і IV пальцям. Судячи з наявних форм, усі фаланги були випрямлені, але порівняно з сучасною людиною не мали вираженої конічної форми, що зближує їх з фалангами неандертальців. Правда, на відміну від останніх тут не було виразного розширення епіфізів, що, очевидно, можна пояснити молодим віком особин.

Серед виявлених фаланг найменш пошкодженою виявилась середня фаланга IV пальця, яка стала основою для реконструкції проксимальної фаланги (для цього було використано співвідношення довжини середньої і проксимальної фаланг у сучасних людей)⁶.

При порівнянні фаланг реконструйованого IV пальця викопної людини з фалангами того ж пальця сучасної людини (рис. 3) було виявлено значну близькість розмірів цих фаланг. Так, їхня довжина була приблизно в межах середніх величин для сучасної людини. Враховуючи, що ріст кисті в даному випадку ще не був завершений, можна з певністю сказати, що в дорослому віці у викопної особи фаланги були

Рис. 3. Середня і проксимальна фаланги (1) лівої кисті неандертальського підлітка, порівнюючи з тими ж фалангами (2) сучасної людини.

дещо більшими, ніж середні їх розміри для сучасної людини. В зв'язку з цим, слід зазначити, що у палестинського палеоантропа з Схул IV, на відміну від деяких західноєвропейських неандертальців, фаланги всіх середніх пальців були більш видовжені, ніж ці самі фаланги у сучасної людини, і навіть дещо перебільшували їх максимальні розміри. Це дає підставу твердити, що дані фаланги із Заскельне VI могли належати викопній людині, близької за деякими ознаками до палестинського неандертальця Схул. Вік його був не більше 18 років, а точніше (враховуючи ще не досить сформовані епіфізи), в межах 14—15 років.

Серед кісткових останків, що знайдені під час розкопок III культурного шару у 1973 р., виявлено майже повний набір кісток правої кисті дитини. За визначенням Е. Влчека, який першим вивчав ці кістки, кисть належала дитині 5—6 років, а розглянута більш детально I п'ясткова кістка (довжина її 17 мм) мала ті ж особливості (розширення радіального краю, особливо у дистальному відділі), що й п'ясткові кістки дорослого і дитини з гроту Кіік-Коба⁷.

Наявність майже повного набору трубчастих кісток кисті і окремих кісток зап'ястка, в яких ще не закінчився процес окостеніння, дала нам змогу для додаткової антропологічної інтерпретації щодо зазначених кісткових останків, так само, як і кисті в цілому.

Перша п'ясткова кістка (результати вимірів див. у табл. 3) ще не мала сформованого і прирощеного епіфіза (основи). Її форма цілком відповідає опису, зробленому Е. Влчеком. Зокрема, вона мала характерне для кііккобінського неандертальця розширення радіального краю, що служить місцем фіксації м'яза, який протиставляє I палець. Це є свідченням того, що в даному разі мала місце функція протиставлення пальця.

Слід зазначити, що в даному випадку, як і у деяких неандертальців (Кіік-Коба, Ла Феррасі) основу I п'ясткової кістки було більш різко, ніж у сучасної людини, скошено в бік долоні. Це, на наш погляд, є одним з пристосувань, що компенсують відносно малу рухливість (мається на увазі відсутність сидлоподібності) у I зап'ястно-п'ястковому суглобі. Біля радіального кута основи I п'ясткової кістки є чітко виражене потовщення, що може свідчити про значну функціональну активність довгого м'яза, який відводить великий палець. Тіло I п'ясткової кістки має зігнутість, що спричинювала більш виражене, ніж у сучасної людини, долонне положення голівки цієї кістки, а разом з цим і більш долонню позицію великого пальця. На нашу думку, це служить для раціонального використання I пальця у функції силового обхвату різних (переважно великих) предметів.

Таблиця 2. Довжина трубчастих кісток правої кисті викопної дитини, мм (розкопки 1978 р.)

Кістки	Променеві кістки				
	I	II	III	IV	V
П'ясна кістка	17 (19)*	27 (31)	26 (30)	22 (26)	21 (24)
Проксимальна фаланга	11 (13)	18 (20)	20 (22)	19 (21)	14 (16)
Середня фаланга	—	10 (12)	12 (14)	12 (14)	8 (10)
Дистальна фаланга	10 (12)		8 (9)		

* В дужках реконструйована довжина.

II—V п'ясткові кістки добре збереглися, проте вони не мали прирощених голівок, а їх основи були ще не досить сформованими (розміри див. у табл. 2). Усі п'ясткові кістки були випрямлені. Формула їх за довжиною II—V відповідає цій же формулі у сучасної людини і палестинських неандертальців. Формула II—V п'ясткових кісток за товщиною III, II, V, IV має місце у палестинських неандертальців, у

неандертальської жінки з Ла Феррасі I і часто у сучасної людини. Найбільш широкою виявилася основа II п'ясткової кістки, що характерно для всіх сучасних людей і також має місце у неандертальців Схул і Табун I.

Усі проксимальні фаланги (без прирощених епіфізів) мають конічну форму, що характерно і для сучасної людини. Проте на відміну від останньої основи цих фаланг не мали тильної скошеності. Усі середні фаланги також конічної форми, але на відміну від відповідних фаланг сучасної людини мали більш долонну позицію голівок, що характерно для неандертальця з Кіік-Коба.

Дистальна фаланга великого пальця дуже велика, про що свідчать відношення її розмірів до довжини I п'ясткової кістки (у дитини із Заскельне VI — 63, у неандертальця з Кіік-Коба — 56, у сучасної людини — в середньому 50), і широкі. Її нігтьова бугристість добре виражена.

Основа цієї фаланги, як і у неандертальця з Кіік-Коба, не мала характерної для сучасної людини тильної скошеності.

Дистальні фаланги інших пальців також мають виражені нігтьові бугристості, а на їх основах також не було виявлено ознак скошеності в тильний бік, що завжди має місце у сучасної людини і що забезпечує можливість тильного прогинання пальців.

Для більш наочного уявлення про пропорції кисті, і особливо з метою уточнення віку дитини, якій належали останки кисті, була потрібна її повна (у даному разі графічна) реконструкція (рис. 4) з врахуванням усіх відсутніх частин: епіфізів, деяких ще не окостенілих відростків основ кісток п'ясті, приблизних розмірів кісток зап'ястя та ін. При цьому для відновлення зап'ястних кісток і визначення загальної величини зап'ястка значною мірою допомогла ще не цілком окостеніла головчаста кістка, знайдена поблизу трубчастих кісток кисті серед кількох ядер окостеніння.

Навіть при побіжному огляді графічної реконструкції кисті простежуються деякі відхилення від пропорцій, властивих кисті сучасної (дорослої) людини (див. табл. 3). Відхилення у даному разі пояснюються тим, що при деякому відносному укороченні I п'ясткової кістки більшість фаланг була, навпаки, трохи видовжена. Незважаючи на це, загальна довжина I променя по відношенню до довжини II променя була приблизно такою ж, як і у сучасної людини. Це насамперед пояснюється згаданим вище досить значним збільшенням розмірів дистальної фаланги великого пальця. Проте в даному разі не виключаються особливості співвідносного росту окремих сегментів кисті людини в онтогенезі. На жаль, цей процес вивчений лише у внутрішньоутробному періоді.

Порівняння загальних розмірів реконструйованої кисті з відбитками і обводками кистей дітей різного віку дало змогу встановити вік дитини, якій належала ця кисть, — 2—3 роки.

У 1973 р. на різних ділянках поверхні розкопу III культурного шару Заскельної VI виявлено фрагменти хребців молодих особин викопної людини (рис. 5). Візуальне вивчення і метричні дані фрагментів, які найкраще збереглися, дало змогу виявити серед них: а) тіло одного грудного хребця (S — 17, F — 17,5, V — 8 мм), який належав оче-

Рис. 4. Графічна реконструкція правої кисті неандертальської дитини.

Т а б л и ц я 3. Відносна довжина трубчастих кісток від довжини однойменних кісток III променя кисті у сучасної та неандертальської людини, %

Гомо	Променеві кістки										
	I		II			IV			V		
	Mtc	ph.p	Mtc	ph.p	ph.m	Mtc	ph.p	ph.m	Mtc	ph.p	ph.p
Сучасна	71	70	104	89	82	89	93	94	82	73	69
Заскельне VI	63	59	103	91	86	70	95	100	80	73	71
Табун	66	67	103	96	97	82	—	—	76	73	—
Схул IV	71	71	107*	—	97	86	95*	—	83	80	86
		73									
Ла Феррасі I	68	—	102	—	—	—	—	—	82	—	—
Ла Феррасі II	67	—	—	91	80	86	—	—	84	77	68
Кіік-Коба	—	—	—	90	82	—	—	—	—	80	75

* Пошкоджені кістки.
 ** Mtc — п'ясна кістка.
 *** ph. p — проксимальна фаланга.
 **** ph. m — середня фаланга.

видно, дитині одного року; б) тіла трьох поперечних хребців (S — 19, 20, 21 мм; F — 26, 27,4 мм; V — 11,1; 12,2; 12,3), дугу, не зрощену з тілом XII грудного хребця (рис. 5, 2), що належала, мабуть, дитині близько п'яти років.

Досить цікаві знахідки 1973 р. (глибина 224 см) чотирьох дистальних фаланг великого пальця стоп без природних епіфізів, що належали двом дітям різного віку (рис. 6).

За формою вони однотипні: дуже широкі без вираженої талії, що відрізняє їх від відповідних фаланг сучасної людини і зближує з фрагментами неандертальців. Розміри фаланг (мм): довжина 11,5, 11,5, 9,3, 9,3; ширина основи — 10,0, 10,0, 8,7, 8,9; найбільша дистальна ширина — 8,0, 8,5, 7,0, 7,0.

Рис. 5. Фрагменти дужок (1, 2) та тіл хребців (3, 4, 5) хребтеного стовпа неандертальських дітей.

Рис. 6. Дистальні фаланги I пальців стоп двох неандертальських дітей.

Оскільки нам не вдалося знайти порівняльних матеріалів по цих фалангах у віковому аспекті, то вік дітей, до якого вони належали, визначено лише приблизно, а саме один та два-три роки.

У тому ж місці розкопу в 1973 р. виявлено дві перші пошкоджені II, V плесневі кістки, одну пошкоджену таранну кістку (ще не пов-

Таблиця 4. Розміри I ребра у деяких неандертальських та сучасних дітей, мм

Розмір	Кіік-Коба II (по Влчеку) (1)	Заскельне VI (2)	Сучасні діти (3)
Ширина латерального сегмента	7,5	8,5	8,5
Товщина латерального сегмента	4,1	3,5	2,8

1 — вік дитини 6—8 місяців; 2 — біля року; 3 — дітей (сер.) біля року.

ністю сформовану) і окремі ядра окостеніння (сферичної форми) кісток передплюсни, що, очевидно, належали двом стопам однієї дитини, приблизно трьох—п'яти років. I плюснева кістка (довжина 25,5, ширина основи — 14, ширина голівки — 11 мм) і високе тіло таранної кістки дуже масивні, що свідчить про специфічну для людини крокуючу ходу з косим перекастом опорних точок від п'яточного бугра до I пальця. Тут же знайдено і чотири дистальні фаланги, діагностовані спочатку як фаланги II—V пальців тієї ж стопи. Проте даліше вивчення дало підставу визначити їх фалангами кисті, про що свідчить видовженість форми (довжина без епіфіза (мм): 12, 11, 10,9; ширина основи: 0,8, 0,8, 0,7, 0,6) і відсутність будь-яких ознак рудиментації. Вік дитини, якій належали фаланги, був, очевидно, близько 5—6 років.

У тому ж 1973 р. в III культурному шарі Заскельне VI виявлено I і XII ребра, що добре збереглися. Вони, очевидно, належали дитині одного віку. В табл. 4 наведено деякі розміри I ребра (рис. 7) порівняно з розмірами цього ребра у дитини (6—8 місяців з Кіік-Коба), за даними Е. Влчека⁸, і сучасних дітей одного року.

Три фрагменти таза, за показниками окостеніння, також могли належати дитині приблизно одного року. До цього ж віку слід віднести і знайдену в 1973 р. на глибині 239—240 см праву променево кістку (рис. 8). Суглобова її довжина 99 мм. Показано, що дана променево кістка мала виражене медіолатеральне викривлення діафіза, що рідко спостерігається в молодому віці у сучасної людини. Разом з тим, за даними Е. Влчека, це викривлення мало місце у 6—8 місячної неандертальської дитини з Кіік-Коба.

Нарешті, у 1973 р. під час розкопок стоянки Заскельне VI виявлено ключицю (довжина — 79, найбільша товщина 8,0, товщина в середньому відділі 4,5 мм), яка, очевидно, належала дитині 2—3 років. Її тіло дещо потовщене і помітно вигнуто у вигляді букви S, а також ліву стегнову кістку (загальна довжина фрагмента без голівки 150, товщина посередині тіла 12 мм) з голівкою, ще не прирощеною, але значною мірою сформованою і з пошкодженим дистальним кінцем, та фрагмент дистального кінця тіла правої стегнової кістки викопної людини дитячого віку. Оскільки діагностування віку дитини утруднено, то необхідна повна реконструкція (зокрема графічна) однієї з кісток (лівої) хоча б з приблизним визначенням її повної довжини. Це зроблено в лабораторії судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я УРСР за консультацією завідуючого фізико-технічного відділу О. В. Філіпчука. При цьому зіставлялась переважно товщина в середніх відділах викопної кістки і стегнових кісток сучасних дітей різного віку.

Рис. 7. I ребро неандертальської дитини.

Рис. 8. Ліва променево кістка (спереду) неандертальської дитини.

Після встановлення приблизної довжини ($178 \text{ мм} \pm 8 \text{ мм}$) лівої стегнової кістки (рис. 9) вік особи визначено, за таблицею А. П. Бондаревої, 2—3 роки.

Згадані стегнові кістки викопної дитини мали деякі морфологічні особливості порівняно з такими ж стегновими кістками сучасних дітей, насамперед, що вони більш сплюснені й мали більш розширені кінці. При цьому поступове розширення тіла кістки починалося вже з середини, що особливо помітно у нижній половині кістки.

Рис. 9. Ліва стегнова кістка (спереду) неандертальської дитини.

Рис. 10. Графічна реконструкція лівої плечової кістки (задня поверхня) неандертальської дитини.

Рис. 11. Права великогомілкова кістка (спереду) неандертальської дитини.

У 1978 р. під час розчистки III культурного шару виявлено палеоантропологічні матеріали: фрагмент правої половини тіла нижньої щелепи, чотири розрізнені зуби (один повністю зруйнований), нижній кінець лівої плечової кістки, два фрагменти правої великогомілкової кістки, фрагмент тіла хребця, фрагмент тіла променевої кістки (?).

Розглянемо результати антропологічного вивчення згаданих кісткових останків.

Фрагмент правої частини тіла нижньої щелепи був обламаний спереду на рівні міжальвеолярної перегородки між іклом і другим різцем і ззаду біля комірки другого великого кутнього зуба⁹. Чотири зуби виявились постійними. З них один був I великим кутнім (M_1) і при монтуванні альвеолярного краю щелепи легко зайняв відповідне місце в альвеолі, що добре збереглося. Зуб мав досить велику (більшу, ніж M_1 із Заскельє VI, 1972 р.) п'ятибугоркову коронку (розміри див. у табл. 5) з помітними слідами стертості емалі на висоті бугорків. Його три розгалужені корені не мали ознак зрощення. Порожнина зуба охоплювала не тільки коронку, а й шийку, безпосередньо переходячи у досить широкі канали коренів, що характерно для палеоантропів.

Інший зуб може бути діагностований як II малий кутній (P_2), коронка якого має, звичайно, два бугорки (лінгвальний і буккальний) на відміну від коронки відповідного зуба сучасних людей (VL — 8,0—9,5 мм; MD — 4,5—6,5; найбільша ширина — 7,0—8,0 мм; дуже велика, VL — 8,9, MD — 7,2; ширина 8,0 мм). Порожнина зуба охоплює не лише коронку, а й шийку. Корінь сильно пошкоджений.

Таблиця 5. Розміри коронки I великого корінного зуба викопної нижньої щелепи і сучасної людини, мм

Особа	Медіо-дистальний розмір (MD)	Вестібуро-лінгвальний розмір (VL)
Викопна людина, Заскельне VI (1978 р.)	12,0	10,8
Викопна людина, Заскельне VI (1972 р.)	11,5	10,2
Сучасна людина *	10—13	9—12

* За даними морфологів (див.: Анатомія человека для студентов стоматологических факультетов мед. вузов. — М., 1973).

Третій зуб представлено лише коронкою, що належить, очевидно, II великому кутньому зубу (M_2). Жувальна поверхня зуба без ознак стертості емалі, що свідчить про недавнє його прорізування. Розміром ця коронка не поступалася коронці I великого кутнього зуба, що характерно для людини неандертальського типу.

Четвертий зуб зруйновано і його реставрація неможлива. Вдалося лише визначити, що він мав три корені, що вказує на його належність до групи великих кутніх зубів.

Повне прорізування постійного II малого кутнього зуба (P_2) і недавнє прорізування постійного II великого кутнього зуба (M_2) дає змогу визначити вік викопної людини, якій належала згадана щелепа і зуби — приблизно 14 років. Разом з тим уламок нижньої щелепи, при порівнянні його не тільки з щелепами сучасних підлітків, а й дорослих людей, масивний.

Однією із своєрідних особливостей викопної щелепи є те, що щелепно-під'язикова лінія (Linea mylohyoide) добре виражена і має форму косоного поздовжнього виступу.

Оскільки цей фрагмент був пошкоджений, з метричних даних вдалося встановити лише висоту тіла на рівні заднього з двох найвищих підборідних отворів — 24,4, найбільшу товщину — 14,7, висоту тіла ззаду на рівні I великого кутнього зуба — 24,8, найбільшу товщину тіла — 16,4 мм.

Отже, більшість ознак даного фрагмента нижньої щелепи свідчить про належність його людині неандертальського виду.

Нижній кінець плечової кістки був обламаний у найбільш звуженій частині тіла. Епіфіз його незрощений й виявити його не вдалося. Порівняння фрагмента плечової кістки з плечовими кістками дітей сучасної людини дає можливість реконструювати довжину кістки, що дорівнює 175 мм (рис. 10). Її товщина в найвужчому місці 143 мм. Отже, вік дитини, якій належала кістка, — приблизно 5—6 років.

Порівняння цих розмірів з розмірами дитячих плечових кісток сучасної людини свідчить про те, що знайдений фрагмент характеризується деяким потовщенням стінок, на що вказують метричні дані (мм): найменша окружність діафіза — 45,6, сагітальний діаметр діафіза — 14,5, товщина передньої компакти — 3,2, товщина задньої компакти — 3,0, сагітальний діаметр порожнини — 8,3, поперечний діаметр діафіза — 14,3, товщина медіальної компакти — 4,0, товщина бокової компакти — 2,8, поперечний діаметр порожнини — 7,5. При цьому сагітальний і поперечний медулярний показники були дещо нижчі, ніж у сучасних дітей п'ятирічного віку. Найбільш характерною особливістю цієї плечової кістки є помітне розширення (найбільша ширина 26,4 мм) і збільшення глибини (глибина від задньої поверхні тіла 9,9 мм) ямки ліктьового відростка (fossa olecrani), що характерно для людини неандертальського типу.

Права великогомілкова кістка представлена двома фрагментами і пошкоджена приблизно на середину діафіза (рис. 11). Нижній кінець відсутній, він зруйнований у межах нижньої чверті довжини кістки. Верхній кінець ззаду трохи пошкоджений, його вільний епіфіз не виявлено.

Порівняння знайдених викопних фрагментів великогомілкової кістки з відповідними кістками дітей сучасної людини дає змогу реконструювати повну довжину кістки, що дорівнює 136 мм, і встановити вік дитини, якій належали фрагменти, — 2—3 роки.

Деякі метричні дані (мм) викопної великогомілкової кістки і окружність на рівні середини діафіза — 46,6, сагітальний діаметр діафіза — 17,2, товщина передньої компакти — 5,6, товщина задньої компакти — 3,7, сагітальний діаметр порожнини — 8,6, поперечний діаметр діафіза — 11,8, товщина медіальної компакти — 3,2, товщина бокової компакти — 3,2, поперечний діаметр порожнини — 5,5. Вивчення форми і будови викопної великогомілкової кістки свідчить про її деяку зовнішню грацильність при значному збільшенні порівняно з кістками дітей сучасної людини стінок медулярної порожнини. Медулярні показники даної кістки були в межах варіабільності для сучасних дорослих людей.

Підсумовуючи результати вивчення кісткових решток викопної людини з III культурного шару мустьєрської стоянки Заскельє VI, можна зробити висновок, що останки належали п'ятьом особам дитячого (біля року, 2—3, 5—6 років) і підліткового (10—12, 14—15 років) віку. При цьому всі вони мали більш-менш виражені риси неандертальського типу. Коротко зупинимось на цих особливостях для кожного випадку окремо.

Дитина віком близько одного року. Її кісткові останки представлені лівою променевою кісткою, тілом одного поперекового хребця, трьома фрагментами таза, лівими I і XII ребрами і двома дистальними фалангами I пальця правої і лівої стопи. Неандертальські риси найвиразніше виявляються:

- а) у деякому збільшенні масивності I ребра;
- б) в медіолатеральному викривленні променевої кістки (може іноді бути у сучасної людини лише в дорослому віці);
- в) у значному розширенні і збільшенні масивності дистальних фаланг I пальця стопи. При цьому останню із названих ознак можна віднести до категорії ультралюдських, тобто таких, що відхиляються від сучасної людини у протилежний від сучасних понгід бік.

Дитина 2—3 років. Її скелетні останки представлено: лівою стегною кісткою без нижнього кінця; двома (правою і лівою) I плюсневиими кістками; пошкодженими окремими II—V плюсневиими кістками; двома дистальними фалангами I пальця правої і лівої стоп; правою (розламанною посередині) великогомілковою кісткою; фрагментом дистальної частини тіла правої стегнової кістки; фрагментами поперекових і грудних хребців; майже повним набором трубчастих кісток кисті; правою (з ще незавершеним процесом окостеніння) головою кісткою та лівою ключицею.

Тут було виявлено такі найголовніші неандертальські ознаки:

- а) деяка сплюсненість і розширеність стегнової кістки;
- б) збільшення компактного шару тіла великогомілкової кістки;
- в) відсутність тильної скошеності основ проксимальних і дистальних фаланг кисті;
- г) збільшення розмірів дистальних фаланг (особливо I пальців) кисті і стопи, збільшення масивності I плюсневих кісток.

Дві останні ознаки можна розцінити як ультралюдські. Поряд з переліченими ознаками кисть неандертальської дитини має й деякі примітивні риси, що виявляються у відносному зменшенні довжини I пясткової кістки. Що ж до ключиці та фрагментів хребців, то в них не виявлено ніяких особливостей, які різнили б ці кістки від відповідних кісток сучасної людини.

Дитина 5—6 років. Кісткові останки представлені фрагментом дистального кінця та дистальними фалангами II—V пальців кисті. Риси неандертальської спеціалізації виявляються у:

- а) розширенні дистального епіфіза плечової кістки;

б) у збільшенні розмірів (ширини й глибини) ямки для ліктьового відростка ліктьової кістки;

в) у потовщенні компактного шару тіла плечової кістки.

Підліток 10—12 років. Кісткові залишки представлено фрагментом лівої половини нижньої щелепи і повним набором зубів нижньої альвеолярної дуги. Неандертальські риси виявляються у:

а) сплюсненості різцевого відділа альвеолярного відростка нижньої щелепи;

б) відсутності підборідного виступу;

в) в переході гребеня вирізки нижньої щелепи не до бічного, а точно до середнього відділу суглобового відростка;

г) збільшенні масивності молярів та ін.

При порівнянні зубів, проведеному В. М. Харитоновим, виявлено деяку спільність з палестинськими (відсутність зрощення коренів молярів) і крапинськими (симетричне розміщення гіпоконуліда) палеоантропами. До того ж наявністю виступаючого протоконіла неандертальський підліток відрізняється від більшості західноєвропейських неандертальців. До примітивних ознак розглядуваної щелепи слід віднести слабкий розвиток підборідної ості та деяку зглаженість двобрюшних ямок.

Підліток 14—15 років. Кісткові останки представлені фрагментом правої половини тіла нижньої щелепи, трьома зубами (одні і два великі кутні), трьома середніми і двома проксимальними фалангами (з ще не зрощеними епіфізами) кисті. Неандертальські ознаки цих знахідок такі:

а) загальне збільшення масивності тіла нижньої щелепи;

б) підсилення рельєфу щелепно-під'язикових ліній; в) більші (порівняно із сучасною людиною) розміри коронок I і II великих кутніх, і особливо малого кутнього, зубів;

в) дещо збільшені розміри фаланг. Ця ознака при відсутності вираженого розширення епіфізів цих фаланг зближує їх з відповідними фалангами палеоантропа із Схул IV. До примітивних ознак даного фрагмента тіла нижньої щелепи слід віднести наявність двох підборідних отворів.

Проведене дослідження кісткових останків викопної людини свідчить про те, що риси неандертальської спеціалізації вже помітно виявляються у дитячому віці. Це дає право використати вивчені палеоантропологічні матеріали для узагальненого антропологічного аналізу.

Вивчення неандертальців Кримського півострова вказує на їх помітний розвиток у напрямі своєрідної спеціалізації, дещо відмінної від західноєвропейських неандертальських форм. У цьому плані заслуговує на увагу дещо збільшена масивність скелету кінцівок, а також сплюсненість зап'ястно-п'ясткового суглобу в сагітальній площині¹⁰, що завдяки додатковим пристосуванням не заважає функції протиставлення при захоплюванні рукою великих предметів¹¹. Очевидно, до зазначеної спеціалізації слід також віднести й відсутність тильної скошеності основ проксимальних і дистальних фаланг руки, що виключає тильне прогинання пальців і визначає кисть як міцні, хоч і позбавлені пластичності, захоплюючі кліщі.

Поряд з цим у деяких неандертальців Криму дуже помітно виражені прогресивні риси (збільшення лобової луски у дитини з Старосілля)¹², зменшення загальної масивності луски потиличної кістки та інші у жінки із Заскельної¹³, що не включає і розвитку деяких з них у сапієнтному напрямі.

Антропологический материал детских погребений мустьерской стоянки Заскальная VI

Резюме

В работе представлены результаты антропологического исследования всех палеоантропологических находок, полученных в 1972, 1973, 1978 гг. из III культурного слоя мустьерской стоянки Заскальная VI Крымской палеолитической экспедицией Института археологии АН УССР в Крыму.

Костные останки принадлежали пяти особям детского и подросткового возраста. При этом выяснилось, что большинство их костей характеризуются более или менее выраженными чертами своеобразной неандертальской специализации. Отмеченное дает право использовать изученные материалы для обобщенного антропологического анализа.

¹ Колосов Ю. Г., Харитонов В. М., Якимов В. П. Открытие скелетных остатков палеоантропа на стоянке Заскальная VI в Крыму. — ВА, 1974, № 6, с. 79—88.

² Колосов Ю. Г., Харитонов В. М., Якимов В. П. Находка скелетных остатков неандертальца в Крыму. — БКИЧП, 1975, № 44; Колосов Ю. Г. Аккайские мустьерские стоянки и некоторые итоги их исследования. — В кн.: Исследования палеолита в Крыму. Киев, 1979, с. 33—56.

³ Колосов Ю. Г. Аккайские мустьерские стоянки...

⁴ Колосов Ю. Г., Харитонов В. М., Якимов В. П. Открытие скелетных остатков... с. 79—88; Колосов Ю. Г., Харитонов В. М., Якимов В. П. Находка скелетных остатков...; Якимов В. П., Харитонов В. М. Проблемы Крымских неандертальцев. — В кн.: Исследование палеолита в Крыму. Киев, 1979, с. 56—66.

⁵ Зубов А. А. Систематические критерии рода Homo и его эволюции. — ВА, 1973, № 43, с. 92—106.

⁶ Данилова Е. И. Эволюция руки. Киев, 1979, с. 188—189.

⁷ Влчек Е. Морфология первой пястной кости у неандертальцев Крыма. — ВА, № 53, 1976, с. 25—37.

⁸ Влчек Е. Пропорции конечностей неандертальского ребенка из Киик-Коба. — СЭ, 1974, № 6, с. 104.

⁹ Данилова Е. И. О новых находках неандертальцев в Крыму. — ВА, 1980, № 66, с. 121—124.

¹⁰ Бонч-Осмоловский Г. А. Кисть ископаемого человека из грота Киик-Коба. — В кн.: Палеолит Крыма. М.; Л., 1941, вып. 2, 134 с.

¹¹ Семенов С. А. О противопоставлении большого пальца руки неандертальского человека. — КСИЭ АН СССР, 1950, т. 2, с. 70—74.

¹² Рогинский Я. Н. Морфологические особенности черепа ребенка из позднемустьерского слоя пещеры Староселья. — СЭ, 1954, № 1.

¹³ Данилова Е. И. Затылочная кость неандертальца из грота Заскальная V возле Ак-Кая (Крым). — В кн.: Исследование палеолита в Крыму, с. 76—84.

К. К. МАРЧЕНКО

Кухонна кераміка Ольвії другої половини VI—I ст. до н. е.

Керамічному комплексу античного міста властива внутрішня груба спеціалізація окремих груп кераміки з добре визначеним функціональним призначенням. В ньому представлено різноманітний за технікою виготовлення, морфологічними типами і формами використання парадний, столовий та побутовий посуд. Серед останнього особливе місце займає група кухонної кераміки, якою здебільшого користувалися для приготування їжі на вогні.

До групи кухонної кераміки Ольвії впевнено відносять гончарний кухонний посуд специфічної технології виготовлення і певних морфологічних типів, що обмежуються, як правило, формою каструлі з однією або двома ручками і округлим або сплющеним нестійким дном та горщиком з округлими плічками і відігнутими назовні вінцями. На поверхні яскраві сліди вогню і кіптяви¹. Значно складніше виявити інші компоненти групи. В цьому зв'язку сумнів викликає ліпна кераміка, яка трапляється в культурних шарах городища². І дійсно, зовнішній вигляд ліпного посуду, порівняно примітивний рівень технології її вн-